

De hand van God in het Utrechts Psalter

De iconografische traditie van de hand van God

Naam: Lotte Brouwer

Studentnummer: 3986284

Eerste begeleider: Prof. Dr. S. G. M. Dupré

Inhoudelijk begeleider: Dr. M. L. Meuwese

E-mailadres: l.brouwer1@students.uu.nl

Opleiding: Bachelor Kunstgeschiedenis

Datum: juni 2016

Samenvatting

In deze scriptie is gekeken naar de hand van God in het Utrechts Psalter. Dit motief is binnen de iconografische traditie ervan geplaatst door te kijken naar de verbeelding van de hand van God in de beeldende kunst en manuscripten daterend vóór de negende eeuw. Wat betreft de houding lijkt de hand zeer sterk op eerdere voorbeelden en past het Utrechts Psalter in de iconografische traditie. Vervolgens is gekeken of de bijbehorende psalmen aanleiding geven tot visualisatie van de hand van God en zo ja, wat de verschillende redenen hiervoor zijn. Om dit te onderzoeken is aan elke hand van God een categorie toegekend; handeling, zegening, stem, gebod, ontvangen of vraag om zegening/bescherming. Bevonden is dat de psalmen niet altijd aanleiding tot visualisatie geven en dat er geen direct verband is tussen de houding van de hand en de reden van visualisatie. Dit verschil is deels te verklaren uit het feit dat het psalter gemaakt is door acht verschillende kunstenaars, maar het blijkt dat binnen deze acht kunstenaars of kunstenaarsgroepen groot verschil zit in de manier van afbeelden van de hand van God. Al met al wordt geconcludeerd dat het ontbrekende verband tussen houding en reden van visualisatie verklaard wordt doordat het psalter wellicht een geschenk is geweest.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
De iconografie van het Utrechts Psalter.....	1
Hoofd- en deelvragen	2
Theoretisch kader.....	3
Methode	4
Hoofdstuk 1 – De hand van God in de beeldende kunst vóór de negende eeuw	5
Laatantieke kunst.....	5
Dura-Europos	5
Beth Alpha Ssynagoge.....	8
Via Latina.....	9
Context en betekenis.....	9
Hoofdstuk 2 – De hand van God in manuscripten vóór de negende eeuw	11
Weense Genesis.....	11
Rabbula Evangeliarium.....	12
Evangeliarium van St. Augustinus.....	13
Ashburnham Pentateuch.....	14
Psalter van Karel de Stoute.....	15
Stuttgart Psalter.....	15
Context en betekenis.....	16
Hoofdstuk 3 – De hand van God in het Utrechts Psalter	18
De geschiedenis van het Utrechts Psalter.....	18
De inhoud van het Utrechts Psalter.....	18
Inventarisatie hand van God.....	20
Aanleiding tot visualisatie van de hand van God.....	20
Acht kunstenaars, acht verschillende handen van God?.....	22
Vergelijking tussen Utrechts Psalter en Stuttgart Psalter.....	23
Conclusie	25
Literatuurlijst	26
Afbeeldingenlijst	29
Bijlagen	33

Inleiding

In de Utrechtse daklozenkrant van maart 2016 staat groots op de voorkant ‘Utrechts Beroemste Boek (ons Psalter is hertekend)’ met daarbij een moderne strip van psalm 15 (zie afb. 1). Verderop in het krantje is een artikel te vinden waarin wordt uitgelegd dat het Utrechts Psalter één van de grootste kunstschaten is die Utrecht in bezit heeft. Naar aanleiding van de plaatsing ervan op het UNESCO Memory of the World Register for Documentary Heritage in 2015 en het 76e lustrum van de Universiteit Utrecht hebben tekenaars nieuwe versies gemaakt van de wereldberoemde tekeningen uit het psalter.¹ Tot op de dag van vandaag wordt het Utrechts Psalter bekeken, onderzocht en bediscussieerd. Ook in deze scriptie is het psalter als onderwerp gekozen en dan specifiek de verbeelding van de hand van God in het psalter.

Afb. 1. Voorkant *Straatnieuws*, maart 2016, strip getekend door Rob van Barneveld, 2016.

De iconografie van het Utrechts Psalter

Er zijn verschillende onderzoeken gedaan naar specifieke motieven in het Utrechts Psalter. Zo heeft Bart Jaski, conservator handschriften en oude drukken aan de Universiteit Utrecht, onderzoek gedaan naar het motief *heerser met het zwaard*. In zijn artikel *The Ruler with the sword in the Utrechts Psalter* kijkt Jaski naar de betekenis van de afgebeelde heerser en vergelijkt deze met dezelfde figuur in andere manuscripten. Jaski stelt dat het Utrechts Psalter onder andere als ‘mirror of princes’ diende waarvoor hij het motief van de heerser als argument gebruikt.²

Een onderzoek van Kathleen M. Openshaw gaat in op het motief *wapens en strijd* in middeleeuwse psalters.³ In haar onderzoek bestudeert zij psalterillustraties waarop de strijd tussen goed en kwaad te zien is. Openshaw concludeert dat het gebruik van het psalter samenhangt met de veelvoorkomende tekeningen waarop een strijd te zien is. De keuze om juist dit motief vaak af te beelden in psalters laat volgens haar de rol van het psalter uit de vroegchristelijke tijd zien. In deze tijd was de constante strijd tegen de krachten van de duivel belangrijk. Dit kan als een spirituele strijd worden gezien. De ‘ware soldaat’ van Christus was de monnik en de strijd tegen de duivel was dan ook een veelvoorkomend thema bij de monniken. Uiteraard was het woord van God een belangrijk

¹ [anoniem], *Straatnieuws* (2016) nr. 3 (maart), omslag.

² Bart Jaski, ‘The ruler with the sword’, *nog niet uitgegeven* (2016), pp. 1-8.

‘Mirror of princes’ is een literair werk waarin een vorst van advies wordt voorzien. In de Middeleeuwen groeide dit uit tot een literair genre.

³ Kathleen M. Openshaw, ‘Weapons in the Daily Battle: Images of the Conquest of Evil in the Early Medieval Psalter’, *The Art Bulletin* 75 (1993) nr 1 (maart), pp. 17-38.

wapen in de strijd tegen het slechte en het psalter kon Zijn woord goed belichamen. Dat het psalter het beste wapen was in deze spirituele strijd is onder andere te lezen in het volgende citaat van John Moschus (een Byzantijnse monnik uit de zesde eeuw): ‘To the demon’s declaration of war the abbot replied: ‘Believe me, sons, nothing so disturbs, arouses, annoys, wounds, destroys, saddens and arouses against us the demons and Satan, that author of perdition, as continual meditation on the psalms. In effect, all of holy scripture torments the demons, but nothing torments them like the psalter’.⁴ Zowel Jaski als Openshaw beargumenteert de functie van het psalter (rolmodel voor vorst of heerser volgens Jaski, middel in spirituele strijd volgens Openshaw) door te kijken naar één specifiek motief.

In deze scriptie wil ik ingaan op een ander motief, namelijk de *hand van God*. Ik ga net als Jaski en Openshaw met hulp van een motief onder andere kijken naar de functie van het psalter. Ik heb voor dit motief gekozen omdat de hand van God vaak voorkomt in het Utrechts Psalter, namelijk op 33 van de 166 tekeningen. Daarnaast zijn de handen in het psalter belangrijk omdat hiermee de (fysieke en symbolische) aanwezigheid van God wordt weergegeven, wat van groot belang is in een religieuze tekst. Als laatste heeft dit motief mij persoonlijk altijd erg gefascineerd. In het psalter ziet de hand er elke keer net wat anders uit en ik werd dan ook nieuwsgierig naar de houding van de hand in relatie tot de betekenis ervan. Ik heb ervoor gekozen om slechts de hand van God te bestuderen in het psalter en niet de verbeelding van God op andere manieren (bijvoorbeeld God afgebeeld als mens), omdat deze een geheel andere iconografische traditie kennen dan de hand van God.

Hoofd- en deelvragen

Mijn onderzoeksvraag luidt als volgt: *Past de in het Utrechts Psalter veelvoorkomende hand van God binnen de iconografische traditie van dit motief of voegt het psalter een nieuwe dimensie toe aan de betekenis die aan dit motief kan worden toegekend?* Met de volgende deelvragen probeer ik tot een antwoord te komen op deze vraag: 1) *Hoe ziet de iconografische traditie van de hand van God eruit?* 2) *Geven de psalmen aanleiding tot visualisatie van de handen en zo ja, wat zijn de verschillende redenen hiervoor?* 3) *Kunnen de verschillende verschijningsvormen verklaard worden uit het feit dat het psalter gemaakt is door acht verschillende kunstenaars?* 4) *Wat kan er met het motief ‘de hand van God’ gezegd worden over de functie van het psalter?*

In hoofdstuk één wordt gekeken naar de wijze waarop en in welke context of betekenis de hand van God in de beeldende kunst vóór de negende eeuw is afgebeeld. In het tweede hoofdstuk wordt de hand van God in manuscripten vóór de negende eeuw besproken. In hoofdstuk drie wordt ingezoomd op de verschillende afbeeldingen van de hand van God en hun betekenis in het Utrechts Psalter. Ook wordt in dit hoofdstuk de hand van God in het Utrechts Psalter vergeleken met het Stuttgart Psalter en wordt gekeken naar de aanleiding tot visualisatie van de hand van God. Als laatste wordt een verklaring gezocht voor de verschillende houdingen en betekenissen van de hand. Er wordt

⁴ Openshaw 1993 (zie noot 3), p. 24.

afgesloten met een conclusie waarin een standpunt wordt ingenomen in de discussie over de functie van het psalter en wordt de hoofdvraag beantwoord.

Dit onderzoek is van wetenschappelijk belang omdat, door te kijken naar eerder afgebeelde handen van God, onder andere afgewogen kan worden of het Utrechts Psalter in haar iconografie bijzonder is of dat de handen juist passen binnen de iconografische traditie. Ook wordt er gekeken naar de relatie tussen de afbeelding, tekst en functie van de hand van God door te kijken in hoeverre de bijbehorende psalmen aanleiding geven tot het visualiseren van dit motief. Daarnaast wordt beoordeeld of de verschillende verschijningsvormen van de handen verklaard kunnen worden uit het feit dat het psalter gemaakt is door acht verschillende kunstenaars of dat hier een andere reden voor is. Tenslotte wordt een standpunt gevormd over wat de functie van het psalter geweest kan zijn en wordt hiermee een bijdrage geleverd aan de discussie over dit onderwerp.

Theoretisch kader

Er is al veel onderzoek gedaan naar het Utrechts Psalter. Tot nu toe zijn er zes monografieën uitgegeven (Birch 1876; Tikkanen 1903; DeWald 1932; Wormald 1953; Engelbregt 1965; Dufrenne 1978). Het meest overzichtelijke werk met de laatste stand van zaken is de catalogus van Van der Horst uit 1996, *The Utrechts Psalter in medieval art: picturing the psalms of David*.

Eén van de grootste discussiepunten rondom het Utrechts Psalter is of het psalter een kopie is van een ouder handschrift. Onder andere Getrude Benson schreef een artikel waarin beweerd werd dat het psalter een kopie zou zijn.⁵ Goldschmidt denkt dat het psalter gebaseerd is op een Grieks-Byzantijns model.⁶ Stohlman gaat hier in mee en denkt dat het psalter naar een voorbeeld ouder dan de vijfde eeuw moet zijn gemaakt. Helaas is dit niet te bewijzen door gebrek aan vergelijkingsmateriaal uit de vierde eeuw.⁷ De meningen zijn dus verdeeld of het Utrechts Psalter een kopie is of niet.

Ook over de datering is er veel discussie geweest. In de 17^e eeuw zijn er door Robert Cotton en James Ussher al pogingen gedaan om het handschrift te dateren. Zij schreven het toe aan de tweede kwart van de vijfde eeuw.⁸ Vanaf Goldschmidt (1892) en Durrieu (1895) heerst er meer eenstemmigheid over de datering en lokalisering; namelijk dat deze tussen 816 en 835 moet liggen.

Daarnaast is er door de jaren heen heel wat discussie geweest over de functie van het psalter. Volgens Tietze-Conrat (1883-1958) bevatten de tekeningen eenvoudige symbolisering waardoor de teksten makkelijker te begrijpen zouden zijn.⁹ Het is echter niet zeker of het psalter als doel had om met hulp van de tekeningen de tekst beter te begrijpen, gezien het feit dat de symbolisering wellicht helemaal niet zo eenvoudig is, maar juist een diepere betekenis kan bevatten. Volgens Engelbregt had

⁵ Getrude R. Benson en Dimitri T. Tselos, 'New light on the origin of the Utrecht psalter', *The Art Bulletin* 13 (1931) nr. 1 (maart), pp. 12-79.

⁶ J. H. A. Engelbregt, *Het Utrechts psalterium. Een eeuw wetenschappelijke bestudering (1860-1960)*, Utrecht 1965, p. 32.

⁷ Engelbregt 1965 (zie noot 6), p. 57.

⁸ Bart Jaski, 'The oldest datings of the Utrechts Psalter. Rudimentary Palaeography in the Early Seventeenth Century', *Quaerendo* 45 (2015), pp. 125-143.

⁹ Erica Tietze-Conrat, 'Het Utrechts Psalterium', *Kunst in Holland* 3 (1920), nr. 3, pp. 4-7.

het psalter een liturgisch doel.¹⁰ Dit is inmiddels tegengesproken, omdat de psalmen op numerieke (dus niet op liturgische) volgorde staan. Ook kan het psalter niet gebruikt zijn door monniken om de psalmen te reciteren, opnieuw vanwege het feit dat zij dan steeds zouden moeten bladeren door het psalter om de juiste psalm te vinden (vanwege de niet-liturgische volgorde).¹¹ Het zou kunnen dat de tekeningen als doel hadden om zo de psalmen beter te kunnen onthouden. Elke monnik moest immers de psalmen kennen en de tekeningen konden hierbij helpen. Ook Mayr-Harting haakt aan bij dit punt. Hij stelt dat het psalter gebruikt moet zijn om de psalmen uit het hoofd te leren gezien het feit dat de tekeningen precies afbeelden wat er in de tekst staat, dus zonder theologische of symbolische interpretatie.¹² Gezien het grote formaat en het kostbare materiaal is het echter niet aannemelijk dat het als een soort schoolboek gebruikt werd. Wellicht is het logischer dat het een luxe geschenk was voor een belangrijk persoon, zoals voor Lodewijk de Vrome (een zoon van Karel de Grote), voor zijn vrouw Judith óf voor hun pasgeboren zoon, de latere keizer Karel de Kale.¹³

Voor de iconografie en betekenis van de hand van God heb ik onder andere gekeken naar iconografische handboeken zoals Kirschbaum en Schiller. Ook heb ik gebruik gemaakt van Timmers 'Verbeelding van het woord'.

Method

Voor deze scriptie is gebruik gemaakt van literatuurstudie en eigen gegevensverzameling. Allereerst heb ik gekeken naar de hand van God vóór de negende eeuw. Door enkele voorbeelden te gebruiken heb ik de houdingen en de betekenis (aanleiding voor visualiseren) in kaart gebracht. Ditzelfde heb ik een stuk uitgebreider gedaan met het Utrechts Psalter. Ik heb eerst alle handen uit dit psalter naast elkaar gezet en een onderscheid gemaakt tussen vier verschillende houdingen, namelijk een gestrekte houding, een zegenende houding, iets of iemand vasthoudend en één gestrekte vinger (zie bijlage IV). Vervolgens heb ik de bijbehorende psalmen erbij gezocht.¹⁴ Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van de online versie van het psalter, waar bij bijna elke hand de bijbehorende psalm staat, en heb ik gekeken welke psalmverzen DeWald toekende aan de tekeningen. Met hulp van de beschrijvingen van DeWald bij de afbeeldingen heb ik erbij gezet wat erop te zien is. Daarna heb ik de aanleiding tot visualisatie in kaart gebracht. Hiervoor heb ik onderscheid gemaakt tussen zes categorieën (zie hoofdstuk 3 voor meer informatie hierover). Met deze gegevens heb ik gekeken naar of er een verband is tussen de houding en de betekenis van de hand en of de hand van God hiermee binnen de iconografische traditie past of juist vernieuwend is. Ditzelfde heb ik gedaan bij het Stuttgart Psalter om deze te kunnen vergelijken met het Utrechts Psalter.

¹⁰ Engelbregt 1965 (zie noot 6), pp. 80-83.

¹¹ Koert van der Horst, *The Utrecht Psalter in medieval art: picturing the psalms of David*, uitgave bij tent. Utrecht (Catharijneconvent) 1996, pp. 81-83.

¹² Henry Mayr-Harting 'Praying the psalter in Carolingian times: what was supposed to be going on in the minds of monks?', in: Santha Bhattacharji, Rowan Williams en Dominic Mattos, *Prayer and thought in monastic tradition*, Londen 2014, p. 81.

¹³ Van der Horst 1996 (zie noot 11), pp. 81-83.

¹⁴ Ik heb de psalmvertaling en psalm- en versnummers uit de Statenvertaling gebruikt, tenzij anders aangegeven.

Hoofdstuk 1 – De hand van God in de beeldende kunst vóór de negende eeuw

In het begin van het christendom werden er nog geen figuratieve voorstellingen gemaakt. Dit komt doordat het christendom van oorsprong een godsdienst van het woord was en niet van het beeld, wat ook in lijn ligt met de joodse tradities. De joden mochten God niet aanbidden in beelden (in een tijd dat de heidenen hun goden wèl in beelden vereerden). Pas rond het jaar 200 verschijnen de eerste christelijke en joodse afbeeldingen van religieuze thema's, waar de Dura-Europos een voorbeeld van is. Deze eerste religieuze afbeeldingen zijn gebaseerd op eerdere heidense afbeeldingen, zoals de herder die bij de religieuze afbeeldingen 'de goede herder' werd.¹⁵

Laatantieke kunst

In de laatantieke kunst van het oosten komt er in de beeldende kunst al een hand voor. Dit keer niet de hand van God, maar wel van andere godheden. Een voorbeeld hiervan is de obelisk van Tiglathpileser I uit de twaalfde eeuw voor Christus uit Nineveh (zie afb. 2). Hier is een soort gevleugelde schaal met twee handen afgebeeld. De linkerhand heeft een palm vast en de rechterhand een boog. De hand met de palm is een zegenend gebaar en de boog symboliseert overwinning.¹⁶

Afb. 2. Detail van obelisk van Tiglathpileser I, 12de eeuw v. Chr., Nineveh.

Dura-Europos

Het motief van de hand van God kent een oorsprong in de Joodse kunst. Zo is voor het eerst de hand van God te zien bij de synagoge in Dura-Europos in Syrië (zie afb.3).¹⁷ Deze synagoge is één van de oudst bewaard gebleven synagoges en is gedateerd in het jaar 244. De synagoge werd in 1932 opgegraven door archeologen van de Universiteit van Yale en van de Academie des Inscriptions et Belles Lettres uit Frankrijk¹⁸. Wat deze synagoge zo bijzonder maakt, zijn de vele derde-eeuwse figuratieve muurschilderingen die dienden als decoratie.¹⁹ Er zijn 58 verschillende narratieve muurschilderingen overgebleven in 28 verschillende panelen. Dit zou 60 procent van het origineel zijn

¹⁵ Gerard Wellen, *De verbeelding van het Woord. De oudchristelijke wereld (200-600). Een iconografische studie (deel I)*, Baarn 1999, pp. 27-29.

¹⁶ André Parrot, *Nineveh and Babylon*, Frankrijk 1961, p. 35.

Rachel Hachlili, *Ancient Jewish art and archaeology in the diaspora*, Leiden 1998, p. 145.

¹⁷ Getrud Schiller *Ikongrafie der christlichen kunst* band 3, Gutersloh 1966, p. 174.

André Grabar, *Christian iconography. A study of its origins*, Londen 1968, p. 40.

Engelbert Kirschbaum, *Lexikon der christlichen Ikongrafie deel 2*, Duitsland 1994 (1968), p. 212.

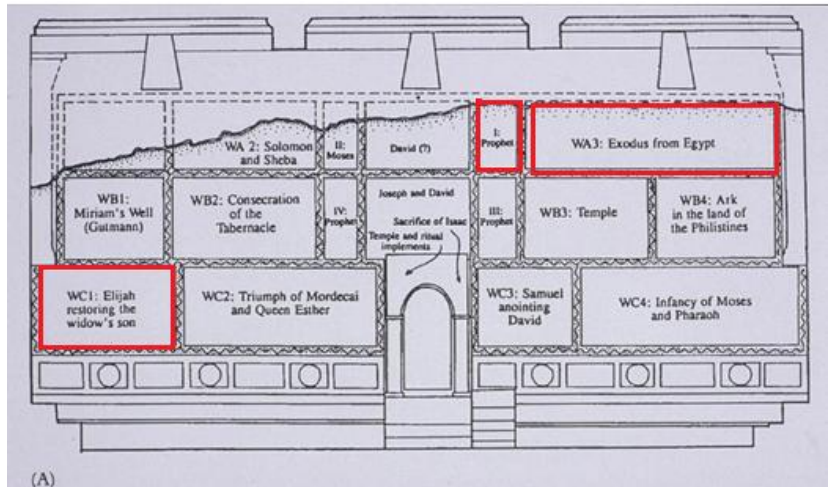
¹⁸ Hachlili 1998 (zie noot 16), p. 39.

¹⁹ Hachlili 1998 (zie noot 16), p. 98.

geweest. Op afbeelding vier is de westelijke muur van de synagoge afgebeeld waarop Bijbelse scènes te zien zijn.

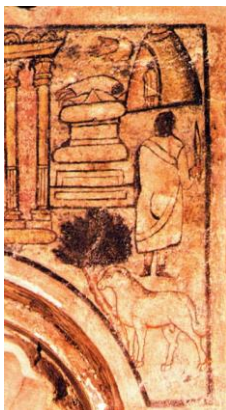

Afb. 3. Interieur synagoge in Dura-Europos, derde eeuw, Syrië.

Afb. 4. Westelijke muur van de Dura-Europos, op de roodomrande schilderijen is de hand van God afgebeeld, derde eeuw, Syrië.

In de middelste scène is rechts bovenin het offer van Isaak geschilderd (zie afb. 5). De hand van God is afgebeeld rechtsboven het altaar. Het lijkt alsof de hand uit een wolk steekt. Verder is de hand open, met de handpalm naar boven, en zijn de vingers gespreid afgebeeld. Rondom de middelste scène op de westelijke muur zijn vier afbeeldingen te zien van profeten. Op één hiervan staat Mozes met zijn hand gestrekt naar het brandende braambos (zie afb. 6). Zijn schoenen staan naast hem en een hand van God is boven de figuur afgebeeld.²⁰ De hand is opengevouwen afgebeeld en heeft gestrekte vingers. Rechts van deze afbeelding is opnieuw Mozes te zien, dit keer wanneer hij de Rode Zee oversteekt. Ook is de verdrinking van de Egyptenaren in het midden te zien (zie afb. 7). Boven deze twee afbeeldingen is twee keer de hand van God afgebeeld.²¹

Afb. 5. Detail muurschildering Dura-Europos, Offer van Isaak, derde eeuw, Syrië.

Afb. 6. Detail muurschildering Dura-Europos, Mozes en het brandende braambos, derde eeuw, Syrië.

Afb. 7. Detail, Mozes steekt de zee over, derde eeuw, Syrië.

²⁰ Carl H. Kraeling, *The synagogue*, New York 1979, p. 228.

Hachlili 1998 (zie noot 16), pp. 111-112.

²¹ Hachlili 1998 (zie noot 16), pp. 114-116.

Op het meest linkerdeel van de westelijke muur is links een voorstelling te zien van een vrouw met een kind in haar armen (zie afb. 8). Het lijkt alsof zij het kind wil overdragen aan iemand anders. In het midden zit een man op een bank die een kind vasthoudt. Rechts is opnieuw de vrouw afgebeeld

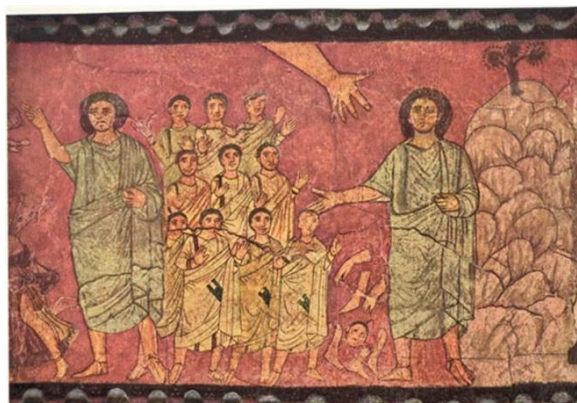
met een kind. Bovenin is een hand van God te zien. Deze voorstelling is geïdentificeerd als God die op vraag van Elia de zoon van de weduwe van Zarfath tot leven wekt.²²

Afb. 8. Detail muurschildering Dura-Europos, *Elia ontvangt de zoon van de weduwe van Zarfath*, derde eeuw, Syrië.

Op de muur naast het westelijk deel is de hand van God afgebeeld op een Ezechiël cyclus (zie afb. 9 en 10). Op de meest linkerscène zijn drie figuren te zien die hun handen uitstrekken (zie afb. 9). Een hand van God trekt de meest linkerfiguur (Ezechiël) aan het haar en daarnaast zijn er nog drie geopende handen van God te zien. De hand van God leidt de profeet Ezechiël naar het veld met de dorre beenderen (de ledematen op de berg) die vervolgens weer tot leven komen. Op een andere scène van de Ezechiël cyclus is Ezechiël zelf afgebeeld met een hand van God boven hem (afb. 10).

Afb. 9. Detail muurschildering Dura-Europos, *Ezechiël cyclus*, derde eeuw.

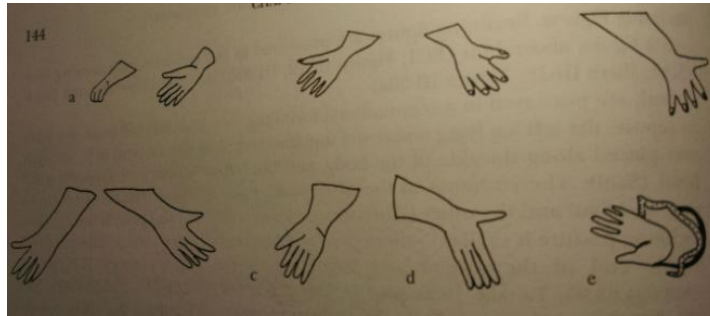
Afb. 10. Ezechiël cyclus, schildering Dura-Europos, *Ezechiël cyclus*, derde eeuw.

Samenvattend kan gesteld worden dat de hand van God in de Dura-Europos synagoge meestal de rechterhand is en dat hij op verschillende manieren is weergegeven; open met gespreide vingers en de palm naar buiten, de achterkant van de hand en een gesloten hand. Op afbeelding 11 zijn alle handen van de schilderijen uit de Dura-Europos synagoge weergegeven. De hand bij het offer van Isaak (rechts onderin) verschilt van de andere handen door de toevoeging van twee lijnen. Dit zou misschien een wolk kunnen zijn. Bij de andere handen is er geen aanraking met een ander element.²³ Het idee om God af te beelden door middel van een hand komt waarschijnlijk door teksten in de

²² Hachlili 1998 (zie noot 16), p. 119.

²³ Hachlili 1998 (zie noot 16), p. 144.

Bijbel²⁴. Zo wordt daarin letterlijk de hand van God genoemd of staat er ‘uitgestrekte arm’. De kunstenaars van de tekeningen in de Dura-Europos synagoge hebben deze Bijbelse teksten gevolgd.²⁵ Als voorbeeld een verhaal uit Ezechiël (8:3): ‘En Hij strekte iets uit, dat de vorm had van een hand, en greep mij bij een lok van mijn hoofdhaar’.²⁶ Dit is in de tekeningen van de Dura-Europos synagoge letterlijk afgebeeld. Qua iconografie lijken de handen zeer op elkaar. Een enkele keer is een stukje van de arm erbij geschilderd maar voor het grootste gedeelte zijn het open handen met gestrekte vingers.

Afb. 11. Hand van God uit schilderijen Dura-Europos.

Het lijkt er op dat het in het midden van de derde eeuw het al gebruikelijk was om de aanwezigheid van God te representeren door middel van een hand. De hand van God in de synagoge van Dura-Europos is de eerste verschijning van dit motief in Joodse kunst.

Beth Alpha synagoge

Naast de Dura-Europos synagoge zijn er ook in de Beth Alpha synagoge handen van God afgebeeld. In de Beth Alpha synagoge, gebouwd in de zesde eeuw in het huidige Israël, is een mozaïek bewaard gebleven waarop het offer van Isaak is afgebeeld (zie afb. 12). Boven het lam dat geofferd gaat worden is de hand van God te zien uit een donkere wolk. Uit de wolk schieten ook nog stralen.²⁷

Afb. 12. Detail Beth Alpha synagoge, *Offer van Isaak*, zesde eeuw, Israël.

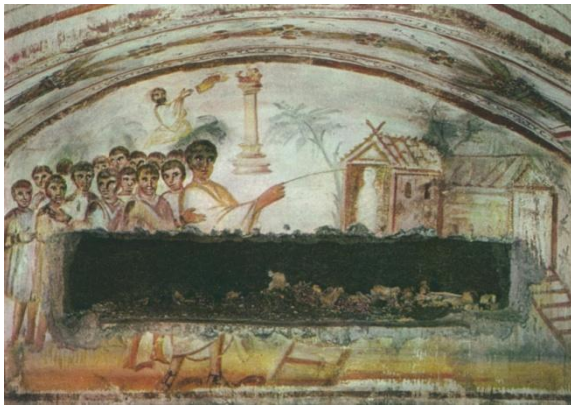
²⁴ Kirschbaum 1994 (zie noot 17), p. 166.

²⁵ Hachlili 1998 (zie noot 16), p. 145.

²⁷ Eleazar L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of Beth Alpha. An account of the excavations conducted on behalf of the Hebrew University, Jerusalem*, Londen 1932, pp. 40-41.

Via Latina te Rome

In de Christelijke kunst is de hand van God vanaf de vierde eeuw vaker afgebeeld. Met name in catacomben, op sarcofagen en muurschilderingen, waar de Via Latina catacombe in Rome een voorbeeld van is. In deze vierde-eeuwse catacombe zijn schilderingen gevonden waar de hand van God op staat. Op één van de lunetten is de *Opwekking van Lazarus* afgebeeld (zie afb. 13). Rechts op de schildering is het graf van Lazarus te zien en links staat Christus. Boven Christus is Mozes (met volle baard) te zien die de tafelen van God ontvangt (zie afb. 14).²⁸ Ook op de afbeelding van *Het offer van Isaak* zou de hand van God zijn afgebeeld. Deze is helaas niet bewaard gebleven maar wel is een blauwe wolk nog te zien.²⁹

Afb. 13. Detail Via Latina, *Opwekking van Lazarus* en *Mozes ontvangt de wetten*, vierde eeuw, Rome.

Afb. 14. Detail Via Latina, *Mozes ontvangt de wetten*, vierde eeuw, Rome.

Context en betekenis

De oudste afbeeldingen van de hand van God zijn te zien in de Dura-Europos synagoge bij de volgende voorstellingen: hand van God leidt Mozes het joodse volk door de Rode Zee (Exodus 14, zie afb. 7); hand van God voert/leidt de profeet Ezechiël naar het veld met de dorre beenderen die weer tot leven komen (Ezechiël 37, zie afb. 9 en 10); hand van God houdt het offer van Isaak tegen (Genesis 22, zie afb. 5); Mozes bij het brandende braambos wanneer God tegen hem praat (zie afb. 6) en God die op verzoek van Elia de zoon van de weduwe van Zarfath tot leven wekt (Koningen 1, 17, zie afb. 8). Op het verhaal van Mozes bij het brandende braambos na, *handelt* God in alle verhalen. Hij leidt, houdt een offer tegen en wekt tot leven. Bij Mozes en het brandende braambos *praat* God tegen Mozes dus heeft Hij geen handelende rol. De hand van God is bij alle verhalen gestrekt afgebeeld en bij de Ezechiël-cyclis houdt hij één keer het haar van Ezechiël vast. In de catacomben van Via Latina en de Beth-Alpha synagoge is, net als bij de Dura-Europos synagoge, het verhaal van het Offer van Isaak afgebeeld. Beide keren is de hand van God gestrekt afgebeeld. Één keer heeft God iets vast bij de afbeeldingen in de catacomben van Via Latina, namelijk wanneer hij de stenen tafelen overhandigt aan

²⁸ Antonio Ferrua, *Katakomben. Unbekannte Bilder des fruhen Christentums unter der Via Latina*, Stuttgart 1991, pp. 149-151.

²⁹ Ferrua 1991 (zie noot 28), pp. 94-95.

Mozes. In bijlage I is een schemaweergave te zien met een inventarisatie in welke houding de hand van God bij welk verhaal is afgebeeld. Men zou hieruit en door te kijken naar de genoemde afbeeldingen kunnen afleiden dat een *handelende* God met gestrekte hand wordt afgebeeld, tenzij Hij iets vasthoudt (bv. de stenen tafelen).

Vanaf de tijd van Constantijn verschijnt het symbool van de hand in de christelijke kunst, met name bij het offer van Isaak (Genesis 22), bij de offers van Abel en Melchisedek (Genesis 4,4 en 14,18), bij de doortocht door de Rode Zee (Exodus 14, zie afb. 7) en het geven van de stenen tafelen aan Mozes op de Sinai (Exodus 20, zie afb. 13).³⁰ Vanaf de vroegchristelijke tijd wordt Gods stem afgebeeld door een hand die uit de wolken steekt, waar de afbeelding van Mozes die de stenen tafelen ontvangt een voorbeeld van is (zie afb. 13).³¹

³⁰ Wellen 1999 (zie noot 15), p. 78.

Kirschbaum 1994 (zie noot 17), p. 212.

³¹ Peter van Dael, *De verbeelding van het Woord II. De Middeleeuwen (600-1500). Een iconografische studie*, Kampen 2003, p. 75.

Hoofdstuk 2 – De hand van God in manuscripten vóór de negende eeuw

In dit onderzoek heb ik ervoor gekozen om de hand van God te bekijken in een aantal manuscripten. Er wordt niet gekeken naar andere kunstvormen waar de hand van God is afgebeeld, zoals mozaïeken en muurschilderingen, maar ik beperk mij dus tot manuscripten omdat deze het meest dichtbij het psalter staan. In dit hoofdstuk wordt een aantal manuscripten uit de zesde en zevende eeuw besproken. Ook wordt specifiek gekeken naar psalters uit de Karolingische periode. Van de meest bekende psalters uit deze tijd (oa. Dagulf Psalter eind 8^e eeuw, Folchard Psalter 872-883, Montpellier Psalter 8^e eeuw en het Psalter van St. Gallen eind 9^e eeuw) heb ik er twee gevonden waar de hand van God in is afgebeeld, namelijk het psalter van Karel de Stoute en het Stuttgart Psalter. Met name het Stuttgart Psalter is een goede vergelijkingsbron voor het Utrechts Psalter omdat deze rond dezelfde tijd gemaakt is. Het Byzantijnse Kludov Psalter (gedateerd midden negende eeuw) laat ik hier buiten beschouwing ondanks dat dit één van de vroegst geheel geïllustreerde psalters is. Ik heb hiervoor gekozen omdat ik mij uiteindelijk focus op een westers en niet op een Byzantijns psalter (vandaar dat ik het Stuttgart Psalter gekozen heb als vergelijkingsbron voor het Utrechts Psalter).³²

Weense Genesis

De Weense Genesis is één van de vroegst geïllustreerde christelijke manuscripten en is gemaakt in de zesde eeuw in Syrië.³³ Het origineel bestond waarschijnlijk uit 96 bladen met circa 192 illustraties maar nu zijn er nog slechts 24 bladen met 48 miniaturen over.³⁴ De Weense Genesis is het eerste manuscript waar een cyclus van Bijbelse scènes in is afgebeeld.³⁵ Op twee afbeeldingen (zie afb. 15 en 16) is de hand van God te zien, beide keren vanuit een blauwe wolk. In de scène met Adam en Eva (zie afb. 15) gaat de hand met de in het wit geklede onderarm van linksboven naar rechtsonder. God is hier afgebeeld omdat hij Adam en Eva uit het paradijs stuurt (Gen. 3).

Afb. 15. Weense Genesis, *Adam en Eva uit het paradijs*, zesde eeuw, Syrië, folio 1r.

Afb. 16. Weense Genesis, *Noach en zijn drie zonen*, zesde eeuw, Syrië, folio 3r.

³² Kathleen Corrigan, 'Early medieval psalter illustration in Byzantium and the west', in: Koert van der Horst, *The Utrecht Psalter in Medieval Art. Picturing the psalms of David*, 't Goy 1996, p. 98.

³³ Michael Gough, *The origins of Christian art*, Londen 1973, p. 174.

³⁴ Kurt Weitzmann, *Laat-antieke en vroeg-christelijke miniaturen*, Utrecht 1977, p. 13.

³⁵ Ingo F. Walther, *Codiced illustres. The world's most famous illuminated manuscripts 400 to 1600*, Italië 2001, pp. 58-61.

In de scène met Noach en zijn drie zonen Shem, Cham en Jafet steekt Gods hand recht naar beneden (zie afb. 16). De hand van God is hier afgebeeld omdat hij een verbond sloot met Noach en zijn zonen. Nadat deze de ark hadden verlaten, bracht Noach een offer aan God en God beloofde Noach vervolgens dat Hij zou stoppen met de zondvloed. Als teken van Gods verbond met Noach zou voortaan de regenboog schijnen (Gen. 8-9) zoals te zien is op afbeelding 16.

Rabbula Evangeliarium

Dit uit Syrië afkomstige manuscript is gedateerd in 586. In totaal staan er 26 miniaturen in en het Rabbula Evangeliarium is daarmee één van de meest rijk gedecoreerde manuscripten uit de zesde eeuw.³⁶ Op folio 13v is een afbeelding te zien van de hemelvaart van Christus (zie afb. 17). Beneden Christus staat Maria met daarnaast engelen. Aan de voet van de mandorla waar Christus in staat is een tetramorf te zien met vier koppen die de evangelisten symboliseren, wielen die in brand lijken te staan en een hand van God die naar beneden reikt. De hand heeft gestrekte vingers. De reden waarom de hand is afgebeeld is niet duidelijk.

Afb. 17. Rabbula Evangeliarium, *Hemelvaart van Christus*, 586, Syrië, folio 13v.

Op folio 4v is een voorstelling te zien van de doop van Christus. Uit een blauwe wolk steekt de hand van Christus, dit keer met een uitgestrekte wijsvinger (zie afb. 18). In het evangelie van Markus wordt beschreven dat de duif, die symbool staat voor de Heilige Geest, op Christus nederdaalt. Ook spreekt God tegen Christus bij de doop.³⁷ De duif en de aanwezigheid van de stem van God wijzen op een openbaring van de Heilige Drie-eenheid³⁸. In de eerste vroegchristelijke afbeeldingen van de Doop van Christus wordt de duif meestal schuin aanvliegend afgebeeld. Pas later is gekozen voor een geheel verticaal verband, dus de rechte lijn tussen de duif en Christus.³⁹ De gebruikelijke iconografie voor de hand van God bij de

Afb. 18. Rabbula Evangeliarium, *Doop van Christus*, 586, Syrië, folio 4v.

³⁶ Walther 2001 (zie noot 35), p. 65.

Weitzmann 1977 (zie noot 34), p. 17.

³⁷ Ik heb uw ulieden wel gedoopt met water, maar Hij zal u dopen met den Heiligen Geest. 9. En het geschiedde in diezelfde dagen, dat Jezus kwam van Nazareth, gelegen in Galilea, en werd van Johannes gedoopt in de Jordaan. Er terstond, als Hij uit het water opklom, zag Hij de hemelen opengaan, en den Geest, gelijk een duif, op Hem nederdalen. Er er geschiedde een stem uit de hemelen: Gij zijt Mijn geliefde Zoon, in Denwelken Ik Mijn welbehagen heb! Markus 1.8-11. Ook in Mattheus (3:13-17) en Lukas wordt de doop beschreven.

³⁸ Kirschbaum 1994 (zie noot 17), p. 212.

³⁹ Fred Sanders, 'The baptism of Christ', < <http://scriptoriumdaily.com/the-baptism-of-christ-1-the-earliest-images/>> (27 mei 2016)

doop van Christus is een zegenend gebaar. In het Rabbula Evangeliarium lijkt Gods hand te wijzen naar de duif met één gestrekte vinger. Hij lijkt de duif naar Christus te sturen.

Evangeliarium van St. Augustinus

Dit manuscript is in de zesde eeuw gemaakt in Italië en bevat twee pagina's met miniaturen.⁴⁰ Al snel na voltooiing is het manuscript in Canterbury terecht gekomen. Het staat niet precies vast hoe dit is gegaan. Dit kwam òf door de missie die geleid werd door Augustinus (zesde eeuw – 604) in 597 òf doordat het manuscript een gift was van paus Gregorius de Grote (540-604) aan Augustinus in 601.⁴¹ Het manuscript lag vermoedelijk op het altaar, zodat het gebruikt kon worden tijdens de mis. Op afbeelding 19 is één van de pagina's te zien waar het leven van Christus op is afgebeeld naar het evangelie van Lukas. Op de derde voorstelling is Christus op de Olijfberg afgebeeld wanneer hij bidt tot God voordat hij verraden en gearresteerd wordt (zie afb. 20).⁴² De voorstelling is *Christus' doodsangst in Gethsemane* (Lukas, 22:43-44). Hier is de hand van God afgebeeld met gestrekte vingers, alsof Hij Christus wil helpen om de berg op te komen.

Afb. 19. Evangeliarium van St. Augustinus, *Scènes uit het leven van Christus*, zesde eeuw, Italië, folio 125r.

Afb. 20. Detail Evangeliarium van St. Augustinus, *Christus op de Olijfberg*, zesde eeuw, Italië, folio 125r.

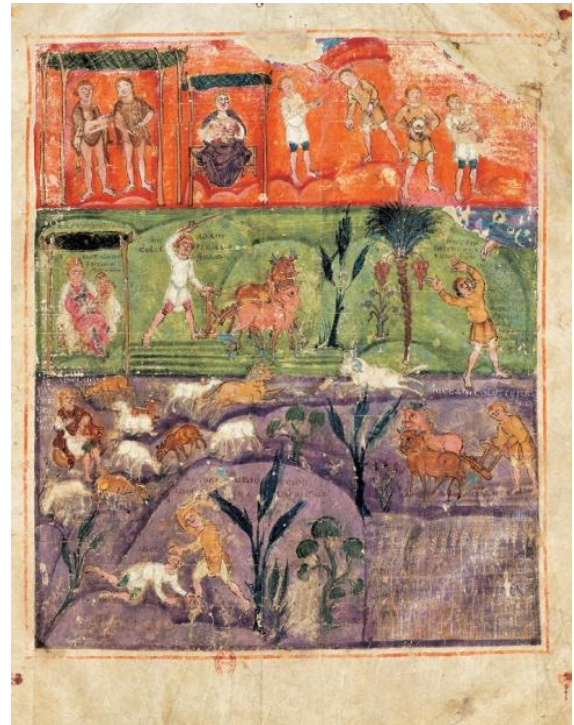
⁴⁰ Christopher de Hamel, *A history of illuminated manuscripts*, Londen 1994² (1986), pp. 16- 17.

⁴¹ Weitzmann 1977 (zie noot 34), p. 22.

⁴² Weitzmann 1977 (zie noot 34), pp. 40-41.

Ashburnham Pentateuch

Dit manuscript, vermoedelijk daterend uit de zevende eeuw en komend uit Noord-Afrika of Spanje, zou zo'n 69 miniaturen hebben bevat. Helaas zijn er hiervan slechts 19 bewaard gebleven.⁴³ Op folio 6r zijn scènes afgebeeld uit de Genesis (4:1-16) met voorstellingen van Abel en Kaïn (zie afb. 21). In de bovenste sectie is de hand van God afgebeeld met twee gestrekte vingers (zie afb. 22). Rechts van deze scène zien we de offers van Abel (het schaap) en Kaïn (de vruchten van het land). God is meer geïnteresseerd in het schaap dan de vruchten, wat Kaïn irriteert. God wijst hem terecht, wat vermoedelijk op afbeelding 22 te zien is. In de middelste sectie is rechts bovenin een hand van God

met twee gestrekte vingers te zien (zie afb. 23). Nadat Kaïn zijn broer Abel in de onderste sectie gedood heeft, bekent hij aan dit God. God vergeeft Kaïn uiteindelijk voor zijn daad wat waarschijnlijk te zien is op afbeelding 23.

Afb. 21. Ashburnham Pentateuch, scènes leven Abel en Kaïn, zevende eeuw, Noord-Afrika/Spanje, folio 6r.

Afb. 22. Detail Ashburnham Pentateuch, Abel en Kaïn, zevende eeuw, Noord-Afrika/Spanje, folio 6r.

Afb. 23. Detail Ashburnham Pentateuch, Abel en Kaïn, zevende eeuw, Noord-Afrika/Spanje, folio 6r.

⁴³ Weitzmann 1977 (zie noot 34), p. 13.
Walther 2001 (zie noot 35), p. 66.

Psalter van Karel de Stoute

Dit psalter is gemaakt aan het einde van de negende eeuw, vermoedelijk tussen 869-870. Het is gemaakt door Liuthard, een kunstenaar die tussen 869 en 870 werkzaam was bij de Paleisschool te Aken. Op folio 3v van het psalter is een afbeelding te zien van Karel de Stoute (823-877) met boven hem een hand van God (zie afb. 24 en 25).⁴⁴ De hand is uitgestekt afgebeeld. Karel de Stoute wordt hier gezegend door God.

Afb. 24. Psalter van Karel de Stoute, *Zegening van Karel de Stoute*, 869-870, Aken, folio 3v.

Afb. 25. Detail Psalter Karel de Stoute, *Zegening Karel de Stoute*, 869-870, Aken, folio 3v.

Stuttgart Psalter

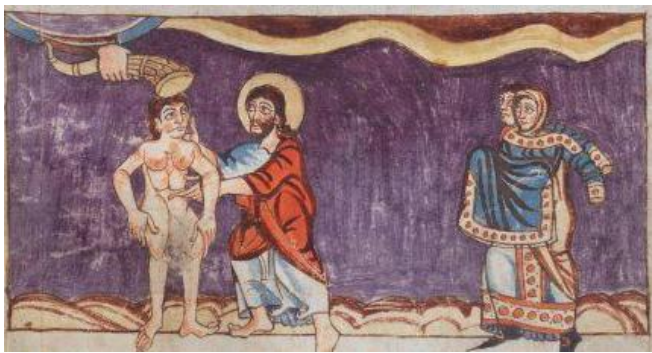
Het Stuttgart Psalter heeft de meeste illustraties van alle manuscripten die bekend zijn uit de Karolingische periode. Dit 316 miniaturen tellende psalter is vermoedelijk gemaakt tussen 820 en 830 in de abdij van Saint-Germain-des-Prés in de buurt van Parijs.⁴⁵ De stijl van de tekeningen en het gebruik van intense kleuren maken het psalter erg vernieuwend en bijzonder voor zijn tijd.⁴⁶ Net als het Utrechts Psalter is er door DeWald een facsimile van het psalter uitgegeven in 1930. In het Stuttgart Psalter is 85 keer de hand van God afgebeeld. Hiervan is de hand het meeste afgebeeld met het zegende gebaar, namelijk 45 van de 85 keer (zie bijlage VIII). Daarna volgt met 15 keer de houding met gestrekte vinger. De hand houdt 22 keer iets of iemand vast en is slechts drie keer afgebeeld met één gestrekte vinger. In bijlage VIII is te zien welke houding er getekend is bij welke psalm. Ik heb door het lezen van de psalmen en de beschrijvingen van DeWald gekeken naar de reden van visualisatie van de hand. Daarvoor heb ik onderscheid gemaakt in zes categorieën, namelijk

⁴⁴ <<http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/royal-book-collections-en/bibliotheca-carolina/psalter-of-charles-the-bald>> (20 mei 2016).

⁴⁵ Florentine Mutherich, *Die stellung der bilder in der fruhmittelalterlichen psalterillustration*, Stuttgart 1965.

⁴⁶ Bertrand Davezac, *The Stuttgart Psalter: its pre-carolingian sources and its place in Carolingian art*, New York 1972, p. 159.

handeling, zegening, stem, gebod, ontvangen, en vraag tot zegening/bescherming. Op afbeelding 26 is een voorbeeld hiervan te zien. De andere 84 afbeeldingen heb ik in bijlage VIII gezet. De afbakening van deze categorieën beargumenteer ik in hoofdstuk 3. Vervolgens heb ik gekeken of er een verband is tussen de houding van de hand en de betekenis. Zoals in bijlage IX te zien is, lijkt er geen direct verband te zijn tussen de houding van de hand en de reden waarom de hand is afgebeeld. Zo betekent een zegenende houding niet altijd dat er daadwerkelijk iemand gezegend wordt en een gestrekte hand niet altijd dat er een offer aangenomen wordt. Wel kan gesteld worden dat een aanname van een offer bijna altijd met een gestrekte hand wordt afgebeeld (namelijk op folio 51v, 76v en 143r). Opvallend is dat als de hand van God iets of iemand vasthoudt, hij altijd een actieve handeling uitvoert.

Afb. 26. Stuttgart Psalter, *Zalving van David*, 820-830, Saint-Germain-des-Prés, folio 104r.

psalm: 89,20-21: 20 Toen hebt Gij in een gezicht gesproken van Uw heilige, en gezegd: Ik heb hulp besteld bij een held; Ik heb een verkorene uit het volk verhoogd. 21 Ik heb David, Mijn knecht, gevonden; met Mijn heilige olie heb Ik hem gezalfd;

Beschrijving: De naakte David wordt met olie gezalfd door God, Christus helpt hierbij.

Categorie: *Handeling*

Context en betekenis

Vanaf het jaar 400 verschijnt de hand van God voor het eerst bij een verbeelding van een verhaal uit het Nieuwe Testament, namelijk de hemelvaart van Christus. Vanaf de zesde eeuw ziet men de hand ook bij afbeeldingen van de doop van Christus (Matteus 3, 16-17), waar het Rabbula Evangeliarium folio 4v, vers 586 een voorbeeld van is (zie afb. 17), en bij de transfiguratie (Matteus 17, 1-8).⁴⁷

De betekenis van de hand lijkt niet in direct verband te staan met de houding ervan (zie bijlage II). Zo is bij de zegening van Karel de Stoute de hand gestrekt afgebeeld in plaats van in de zegenende houding (zie afb. 24) en wordt een handeling van God zowel met een gestrekte hand als met het zegenende gebaar afgebeeld. De handelingen met gestrekte hand zijn het wegsturen van Adam en Eva uit het paradijs in de Weense Genesis en het sluiten van een verbond tussen God en Noach, eveneens in de Weense Genesis (zie afb. 15 en 16). De handelingen met het zegenende gebaar zien we terug in de Ashburn Pentauch bij het verhaal van Abel en Kaïn, namelijk als God Abel straft voor het doden van zijn broer én bij Zijn vergeving van Kaïn voor zijn daad (zie afb. 21). Bij de Doop van Christus welke is afgebeeld in het Rabbula Evangeliarium heeft de hand één gestrekte vinger. Dit lijkt een

⁴⁷ Wellen 1999 (zie noot 15), pp. 77-79.

uitzondering te zijn in de iconografie van de hand van God. Als laatste is de aanleiding voor het afbeelding van de hand van God niet altijd duidelijk. Zo wordt de hand onder de tetramorf in het Rabbula Evangeliarium afgebeeld (zie afb. 17). Dit zou kunnen staan voor de zegening van Maria, die onder Christus is afgebeeld maar niets wijst hier met zekerheid op. Ook bij het Evangeliarium van St. Augustinus is er geen directe aanleiding voor het visualiseren van de hand. Hier is Christus op de Olijfberg afgebeeld met boven zich een hand (zie afb. 20). In de bijbehorende Bijbelpassage, Lukas 22:43 en 22:44 staat niets over de aanwezigheid van God, maar alleen over een engel die gezien wordt door Christus.⁴⁸ Als laatste is bij 85 afbeeldingen uit het Stuttgart Psalter gekeken naar de houding en de reden van visualisatie van de hand (zie bijlage VIII). Net als bij de andere manuscripten is ook hier geen direct verband gevonden tussen de houding en de reden van visualiseren.

⁴⁸ Lukas 22:43: En van Hem werd gezien een engel uit den hemel, die Hem verstrekte. 22:44: En in zwaren strijd zijne, bad Hij te ernstiger. En zijn zweet werd gelijk grote druppelen bloeds, die op de aarde afliepen.

Hoofdstuk 3 – De hand van God in het Utrechts Psalter

De geschiedenis van het Utrechts Psalter

Het Utrechts Psalter is een geïllumineerd handschrift uit de negende eeuw dat vermoedelijk is vervaardigd in de abdij van Hautvillers in Frankrijk, mogelijk in opdracht van aartsbisschop Ebbo van Reims (775-851)⁴⁹. Het psalter zou een geschenk kunnen zijn voor Lodewijk de Vrome (een zoon van Karel de Grote), voor zijn vrouw Judith of voor hun pasgeboren zoon, de latere keizer Karel de Kale. De datering moet tussen de 816 en 835 liggen, de periode waarin Ebbo aartsbisschop was, gezien het feit dat Ebbo waarschijnlijk de opdrachtgever was⁵⁰. Het psalter is mogelijk vervaardigd in de abdij van Hautvillers, vlakbij Reims, wat een belangrijk centrum was van boekproductie.⁵¹ Het psalter kan worden gezien als een topstuk van de Karolingische handschriftproductie, gezien de vele geïllumineerde tekeningen, waar ook het Ebbo Evangelarium toe behoort.⁵²

In de Middeleeuwen hadden de psalmen een belangrijke plaats in het dagelijks leven en psalters werden door Christenen en Joden gebruikt bij gebeden en diensten.⁵³ Het psalter werd zelfs door kinderen gebruikt om te leren lezen.⁵⁴ Het psalter had zo ook in de Karolingische periode, waarin cultuur en educatie snel ontwikkelden, een belangrijke plaats. Ontwikkelingen rondom cultuur gebeurde vooral in de kloosters onder Karolingische leiders zoals het klooster bij Reims.⁵⁵ Rond het jaar 800 wilde Karel de Grote in Aken een nieuw Rome stichten. Hij trok veel kunstenaars aan en wat in Aken werd gemaakt, werd vervolgens in Reims overgenomen. Reims was het centrum van het geestelijk leven in de Karolingische periode.⁵⁶ Vanaf bisschop Remigius van Reims (437-533) en de bekering van Clovis I (466-511), de eerste koning van de Franken, tot het katholicisme had Reims een speciale plek gekregen in relatie met de Frankische koningen. Bisschop Ebbo van Reims (775-851) had naast zijn kerkelijke functie ook veel invloed op de educatie, de kunsten (via een patronage) en de politiek van het koninkrijk.⁵⁷ De rol van de school van Reims was niet beperkt tot het uitgeven van individuele manuscripten maar speelde een grote rol in de vernieuwing van de klassieke kunst.⁵⁸ Vandaar de naam Karolingische Renaissance.

Na de vervaardiging van het Utrechts Psalter in Hautvillers onder leiding van Ebbo kwam het psalter waarschijnlijk terecht in Metz en rond het jaar 1000 duikt het op in de kathedraal van Canterbury, waar het vermoedelijk als modelboek heeft gediend voor andere psalters.⁵⁹ Voorbeelden

⁴⁹ Ebbo van Reims was van 816 tot 835 en van 840 tot 841 aartsbisschop van Reims. In de periode 845 tot 851 was hij bisschop van Hildesheim.

⁵⁰ Van der Horst 1996 (zie noot 11), p. 23.

⁵¹ Engelbregt 1965 (zie noot 6), pp. 8-10.

⁵² Tietze-Conrat (zie noot 9), p. 3.

⁵³ Jaski 2016 (zie noot 2), pp. 1-8.

⁵⁴ Kathleen Corrigan 1996 (zie noot 32), p. 86.

⁵⁵ Rosamond McKitterick, 'The historical context: Carolingian wealth, faith and culture', in: Koert van der Horst, *The Utrecht Psalter in Medieval Art. Picturing the psalms of David*, 't Goy 1996, pp. 3-8.

⁵⁶ John Beckwith, *Vroegmiddeleeuwse kunst*, Den Haag 1964, pp. 38-43.

⁵⁷ McKitterick 1996 (zie noot 55), pp. 3-5.

⁵⁸ Florentine Mütherich, *Studies in Carolingian manuscripts*, Londen 2004, p. 336.

hiervan zijn het Harley Psalter (ca. 1010-1030), het Eadwine psalter (ca. 1150-1160) en het Anglo-Catalaanse psalter (ca. 1190-1200). Nadat veel kloosters in Engeland tussen 1536 en 1541 werden gesloten door koning Hendrik VIII komt het psalter terecht in de verzameling van Robert Bruce Cotton (1570-1631), een Engelse kunstverzamelaar.⁶⁰ Hij leent het psalter vervolgens uit aan zijn vriend Thomas Howard die het in 1642 meeneemt naar de Nederlanden en niet meer aan Cotton retourneert. Na Howards dood in 1646 wordt het door zijn erfgenamen verkocht. Verder is bekend dat het psalter in 1716 in het bezit kwam van de Utrechter Willem de Ridder (1649-1716) die het vervolgens aan de Universiteit van Utrecht schonk. Het psalter is vanaf die tijd in bezit van de Universiteit van Utrecht.

De inhoud van het Utrechts Psalter

Het psalter bestaat uit 150 psalmen en 16 cantica die stuk voor stuk met pentekeningen geïllustreerd zijn. Tekeningen werden vaker met de pen gemaakt met een fijne gebroken lijn (*influxus stellarum*, in een vloeiende lijn).⁶¹ Zo zijn de *Düsseldorfer Fragmenten*, die vermoedelijk een half jaar vóór het Utrechts Psalter gemaakt zijn, een voorbeeld hiervan.⁶² De tekeningen in deze fragmenten tonen zowel in techniek als in stijl en voorstellingen overeenkomsten met de tekeningen uit het Utrechts Psalter.⁶³ Zo is op afbeelding 27 te zien dat de figuren schetsmatig zijn getekend, net als in het Utrechts Psalter. De 166 tekeningen in het Utrechts Psalter zijn waarschijnlijk gemaakt door acht kunstenaars en

Afb. 27. Tekening uit *Düsseldorfer Fragmenten*, achtste eeuw, Düsseldorf, folio 5v.

de stijl is dynamisch.⁶⁴ Opvallend is dat de tekeningen niet gekleurd zijn. Of hier bewust voor gekozen is of dat het psalter nog ingekleurd moest worden, blijft een punt van discussie. Wel staat vast dat het psalter het eerste (bewaarde) manuscript is waar de tekeningen niet zijn ingekleurd.⁶⁵ Voor de Karolingische tijd was het zeer bijzonder om zoveel afbeeldingen in een manuscript te hebben.⁶⁶ Vernieuwend is daarnaast het afbeelden van geïsoleerde woorden of verzen en het letterlijk tekenen van wat er in de psalmen staat. Deze hechte relatie tussen afbeelding en tekst vormt binnen de

⁵⁹ Engelbregt 1965 (zie noot 6), pp. 132-138.

⁶⁰ Hendrik VIII wilde dat het Engelse katholicisme loskwam van het pauselijk gezag vanuit Rome. Met de Act of Supremacy van 1534 stelde hij zichzelf aan het hoofd van de Anglicaanse Kerk. Hij sloot de kloosters om er zo meer geld voor de staat bij te krijgen én de macht af te nemen van de kloosterordes.

Van der Horst (zie noot 11) pp. 33-34.

⁶¹ Michelle P. Brown, 'An Early Outbreak of 'Influenza'? Aspects of Influence, Medieval en Modern', in: John Lowden en Alixe Bovey, *Under the influence. The concept of influence and study of illuminated manuscripts*, Turnhout 2007, p. 5.

⁶² Deze zijn te vinden in het handschriftenbestand van de Universiteitsbibliotheek te Dusseldorf onder Ms. B 113.

⁶³ Gerhard Karpp, 'Karolingische Federzeichnungen aus der Schule von Reims. Zum Bildinhalt eines Düsselbacher Fragments (9. Jh.) im stil des Utrechter Psalters', *Scriptorium* 54 (2000), pp. 230-231.

⁶⁴ W. F. Stohlman, 'The style of the Utrecht Psalter', *American Journal of Archeology* 29 (1925), pp. 89-90.

⁶⁵ Van der Horst 1996 (zie noot 11), p. 84.

⁶⁶ <<http://www.catharijneconvent.nl>> (laatst geraadpleegd op 27 mei 2016).

psaltertraditie een uitzondering. Ook vernieuwend is het afbeelden van meerdere verzen in één tekening. Zo staan in het Byzantijnse Khludov Psalter (gedateerd midden negende eeuw) de afbeeldingen dicht bij de bijbehorende verzen en wordt per afbeelding één vers afgebeeld. Dit is bij het Utrechts Psalter niet het geval en worden er juist verschillende delen uit een psalm in één afbeelding weergegeven.⁶⁷ De psalmen uit het Oude Testament bestaan uit vijf boeken. Veel psalmen staan op naam van David, enkelen op Salomo en Mozes. In de psalmen wordt God veel geprezen en wordt het vertrouwen in God vaak uitgesproken. Ook wordt er veel geklaagd en om hulp gebeden.⁶⁸ God is in het Utrechts Psalter op bijna alle tekeningen afgebeeld omdat de psalmen lofliederen aan God zijn. Vaak is Hij in zijn geheel afgebeeld als mens, maar zoals eerder vermeld komt 33 keer alleen Zijn hand voor in het psalter.

Inventarisatie hand van God in het Utrechts Psalter

Zoals te zien is in bijlage IV is de hand van God 15 van de 33 keer afgebeeld met een zegenende gebaar, 13 keer met een gestrekte houding, 4 keer iets of iemand vasthoudend en 1 keer met één gestrekte vinger.

- Zegenende houding: er is een verschil in stijl binnen deze groep. Allereerst is de hand een aantal keer zeer klein afgebeeld zoals fol. 30v, 31v en 72v (zie bijlage IV). Daarnaast hebben sommige handen erg spitse vinger (zoals fol. 13v, 25r, 33r, 50v en 68v) en opvallend is de hand op fol. 2r die niet in het rijtje thuis lijkt te horen doordat deze erg natuurgetrouw getekend is.
- Gestrekte houding: binnen deze groep is er een verschil te zien tussen de vingers. Sommige handen hebben zeer puntige vingers, zoals op fol. 8r, 16v, 24r, 25r en 49r, en sommige hebben juist wat meer vloeiend getekende, zachte vingers zoals op fol. 12r en 13r (zie bijlage IV).
- Iets of iemand vasthoudend: vier keer houdt de hand van God iets of iemand vast. Allereerst op fol. 3r waar God een krans aangeeft. Vervolgens op fol. 26r waar God olie vasthoudt om mee te zalven. Daarnaast op fol. 41v waar God de hand van de psalmist vastheeft en als laatste op fol. 67v waar hij iets vasthoudt wat niet te definiëren is maar waarschijnlijk iets met kracht te maken heeft (zie bijlage IV).
- Eén gestrekte vinger: op fol. 61v is te zien dat God een engel naar een groep mensen stuurt en zijn hand één gestrekte vinger heeft (zie bijlage IV).

Aanleiding tot visualiseren van de hand van God

Ik heb gekeken naar de reden van het afbeelden van de hand van God bij de desbetreffende psalmen. Hiervoor heb ik gekeken naar de beschrijving van de tekeningen door DeWald en naar de bijbehorende psalmen (zie bijlage III). Vervolgens heb ik onderscheid gemaakt in zes categorieën:

⁶⁷ Florentine Mütterlich, 'Carolingian manuscript illumination in Rheims', in: Koert van der Horst, *The Utrecht Psalter in Medieval Art. Picturing the psalms of David*, 't Goy 1996, p. 105.

⁶⁸ Nederlands Bijbelgenootschap, *NBV Studiebijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling met uitleg, achtergronden en illustraties*, Heerenveen 2008, p. 787.

1. Handeling; wanneer uit de tekening of psalm blijkt dat God actief handelt in de scène. De afbeelding op fol. 26r is hier een voorbeeld van, wanneer God met vreugdeolie zijn medegenoten zalft. Fol. 41v is een ander voorbeeld van deze categorie, wanneer de hand van God de rechterhand van de psalmist pakt en hem actief begeleid (zie bijlage III).
 2. Zegening; wanneer er in de psalm staat dat God zegent. Deze term is lastig te omkaderen omdat ‘zegenen’ verschillende betekenissen kan hebben. Vaak zegt het bijzijn van de hand iets positiefs over wat er is afgebeeld wat men onder zegenen zou kunnen verstaan. Ik heb ervoor gekozen om alleen de categorie zegening toe te kennen als er daadwerkelijk in de psalm staat dat God iets of iemand zegent. Een voorbeeld hiervan is fol. 13v waar in psalm 24,5 staat ‘die krijgt zegen van de Heer’ (zie bijlage III).
 3. Stem; wanneer uit de psalm blijkt dat de stem van God aanwezig. Fol. 2r is een voorbeeld hiervan, waar in psalm 2,7 staat ‘de Heere heeft tot Mij gezegd: Gij zijt Mijn Zoon’ (zie bijlage III).
 4. Ontvangen; wanneer uit de tekening of psalm blijkt dat God een offer ontvangt. Dit gebeurt bijvoorbeeld op fol. 30v. Op de afbeelding is te zien dat er een lam geofferd gaat worden op een altaar (zie bijlage III).
 5. Gebod; wanneer uit de psalm blijkt dat God iets of iemand beveelt. Dit gebeurt bijvoorbeeld op fol. 24v waar in psalm 42,9 staat ‘Des daags gebiedt de Heer zijn goedertierenheid’ (zie bijlage III).
 6. Vraag tot zegenen of bescherming; opvallend is dat in de psalmen vaak om bescherming of zegening wordt gevraagd, bijvoorbeeld op fol. 35v waar de verteller in psalm 64,3 vraagt om bescherming: ‘Verberg mij voor den heimelijken raad der boosdoeners’ (zie bijlage III).
- Als er geen duidelijke aanleiding is voor het visualiseren van de hand van God is dit aangeduid met een liggend streepje (-). Dit is bijvoorbeeld het geval bij fol. 45r, waar Mozes vermoedelijk de wetten voorleest aan de mensen. De hand van God is boven hem afgebeeld zonder dat er in de psalm staat wat de rol van God is (zie bijlage III).

Zoals in bijlage V te zien is, lijkt er geen verband te zijn tussen de houding van de hand en de reden van visualisatie. Zo wordt een actieve handeling zowel door een gestrekte, als zegenende of vasthoudende hand afgebeeld. Daarnaast betekent een zegende houding niet altijd dat er daadwerkelijk gezegend wordt door God. Wel kan gesteld worden dat als de hand van God iets of iemand vasthoudt, er een actieve handeling plaatsvindt. Verder valt op dat de stem van God één keer te horen is en dat er één keer een offer wordt aangenomen door God (waarbij de hand beide keren in een zegende houding is afgebeeld). In totaal is het bij 17 van de 33 handen niet duidelijk waarom de hand van God wordt afgebeeld, behalve dat er lof over Hem gesproken wordt (zoals in bijna alle psalmen). Deze 17 handen vallen niet onder een categorie zoals ik deze heb onderscheiden.

Net als in manuscripten vóór de negende eeuw is het dus niet altijd duidelijk wat de reden tot visualisatie is. In hoofdstuk 2 hebben we bijvoorbeeld gezien dat de hand van God onder de tetramorf in het Rabbula Evangelarium is afgebeeld zonder duidelijk aanwijsbare reden (zie afb. 17). Daarnaast is er net als bij de manuscripten vóór de negende eeuw geen direct verband te zien tussen de

houding van de hand en te betekenis ervan. Zo wordt in het psalter van Karel de Stoute gezegend met een gestrekte hand en wordt in het Utrechts Psalter gehandeld met een zegenend gebaar (bijvoorbeeld fol. 15r).

Acht kunstenaars, acht verschillende handen van God?

Algemeen wordt aangenomen dat er acht kunstenaars aan het psalter gewerkt hebben. Het is volgens Van der Horst bijna onmogelijk om deze verschillende kunstenaars te onderscheiden omdat een tekening volgens hem in drie fases gemaakt werd en dus drie verschillende kunstenaars aan één tekening werkten.⁶⁹ Ook Tselos stelt dat deze kunstenaars moeilijk te onderscheiden zijn en stelt, net als Van der Horst, dat er soms meerdere kunstenaars aan één tekening gewerkt hebben. Dit zou verklaard kunnen worden doordat het psalter uit een atelier afkomstig is.⁷⁰ Tikkanen is de eerste geweest die daadwerkelijk een studie gemaakt heeft naar de verschillende kunstenaars. Hij constateert een grote eenheid van inventie en stijl, wat waarschijnlijk komt doordat alle kunstenaars van dezelfde 'school' kwamen. Misschien stonden zij zelfs onder leiding van één meester-tekenaar, die de ontwerpen leverde. Tikkanen heeft bij het toeschrijven van tekeningen aan een bepaalde kunstenaar onder andere gekeken naar de proporties van de figuren en de compositie. Als kritiekpunt is door Engelbregt gesteld dat deze indeling vrij subjectief is en daarnaast onlogisch zou zijn vanwege het grote verschil in aantallen (de ene kunstenaar heeft volgens Tikkanen 3 tekeningen gemaakt, de ander 37).⁷¹ In 1985 is er door Gaehde een nieuwe verdeling gemaakt. Hier is geen onderscheid gemaakt in acht kunstenaars maar zijn de tekeningen op stilistische gronden onderverdeeld in negen groepen.⁷² Groep 1 t/m 3 en groep 8 komen overeen met vier kunstenaars zoals Tikkanen de tekeningen heeft ingedeeld. Groep 9 heeft bij Gaehde twee tekeningen meer (bij psalm 105 en 106):

Verdeling volgens Tikkanen:

kunstenaar 1: psalm 1, 30-50
kunstenaar 2: psalm 2-10
kunstenaar 3: psalm 11-29
kunstenaar 4: psalm 51-80
kunstenaar 5: psalm 80-100
kunstenaar 6: psalm 101-118
kunstenaar 7: psalm 119 en 120
kunstenaar 8: psalm 121-150

Verdeling volgens Gaehde:

groep 1: psalm 1, 30-50
groep 2: psalm 2-10
groep 3: psalm 11-29
groep 4: psalm 51-59
groep 5: psalm 60-69 en 71-80
groep 6: psalm 70, 81-100
groep 7: psalm 101-104 en 107-118
groep 8: psalm 119-120
groep 9: psalm 105-106 en 121-150

⁶⁹ Van der Horst (zie noot 11), p. 47.

⁷⁰ Dimitri Tselos en A. Goldschmidt, *The sources of the Utrecht Psalter miniatures*, Minneapolis Minnesota 1955, p. 7.

⁷¹ Engelbregt 1965 (zie noot 6), pp. 42-44.

⁷² Van der Horst 1996 (zie noot 11), p. 47.

Kijkend naar bijlage VI en VII is de indeling zoals gemaakt door Tikkanen en Gaehde deels niet overeenkomstig met de iconografie van de handen. Zo zou kunstenaar 3 volgens Tikkanen zowel de hand op afbeelding 28 als afbeelding 29 hebben getekend; twee handen die zowel qua stijl als iconografie toch ver uit elkaar lijken te liggen. De handen van kunstenaar 1 liggen het meeste op één lijn; de vingers zijn spits en bijna alle handen zijn gestrekt afgebeeld (zie bijlage VI).

Afb. 28. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, folio 13v.

Afb. 29. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, folio 16v.

Ook bij Gaehde lijken de handen van de verschillende kunstenaarsgroepen lang niet altijd op elkaar (zie bijlage VII). Een groot verschil zit bijvoorbeeld binnen groep 6, wat te zien is op afbeelding 30 en 31, waarbij de ene hand zeer spitse vingers heeft (afb. 31) en de andere hand juist een vloeiende lijn heeft (afb. 30).

Afb. 30. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, folio 50v.

Afb. 31. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, folio 49r.

Met deze vergelijking wil ik niet zeggen dat de indelingen van Tikkanen en Gaehde niet correct zijn, maar concludeer ik wel dat binnen deze indelingen alsnog groot verschil heeft gezeten in manier van afbeelden van de hand van God.

Vergelijking tussen Utrechts Psalter en Stuttgart Psalter

Goldschmidt legt voor het eerst een verband tussen het Stuttgart Psalter en het Utrechts Psalter in zijn monografie over het Saint-Alban Psalter uit 1895.⁷³ Hij plaatst het Stuttgart Psalter onterecht in de tiende eeuw en meent dat het gemaakt is in Frankrijk. Net als het Utrechts Psalter is er op de

⁷³ Davezac 1972 (zie noot 42), p. 17.

tekeningen letterlijk afgebeeld wat er in de psalmen staat.

Bij 17 psalmen is de hand van God afgebeeld in zowel het Utrechts Psalter als het Stuttgart Psalter (zie bijlage X). Opvallend is dat van deze 17 handen slechts drie overeenkomen in zowel houding als reden van visualisatie. Een voorbeeld hiervan is goed te zien op fol. 85v van het Stuttgart Psalter (zie afb. 32) en op fol. 41v van het Utrechts Psalter (zie afb. 33), waar de houding (iemand vasthoudend) en de reden van visualisatie (handeling) hetzelfde is in beide tekeningen. Er wordt beweerd dat dit geen toeval kan zijn maar dat er een basismodel geweest moet zijn voor dit motief afkomstig uit de zesde eeuw. Dit model zou volgens sommigen weer terug gaan op een voorbeeld rond het jaar 400. Dit is echter later tegengesproken gezien de grote verschillen in stijl tussen de twee psalters en het verschil in keuze van de afgebeelde scènes.⁷⁴ Een ander voorbeeld is te zien op fol. 90r van het Stuttgart Psalter (zie afb. 34) en op fol. 45r van het Utrechts Psalter (zie afb. 35). Hier heeft de hand van God op beide plekken een zegenende houding, zonder dat er letterlijk in de psalm staat dat er gezegd wordt. Op beide tekeningen is te zien dat Mozes de wetten voorleest aan een groep mensen.

Afb. 32. Stuttgart Psalter, 820-830, Saint-Germain-des-Prés, folio 85v.

Afb. 33. Utrechts Psalter, 816-835, Hautvillers, folio 41v.

Afb. 34. Stuttgart Psalter, 820-830, Saint-Germain-des-Prés, folio 90r.

Afb. 35. Utrechts Psalter, 816-835, Hautvillers, folio 45r.

⁷⁴ Davezac 1972 (zie noot 42), p. 139.

Conclusie

Als zelfs de daklozenkrant het psalter ‘Utrechts Beroemste Boek’ noemt, mag men aannemen dat het psalter een bekend en bijzonder boek is. De vraag is of de hand van God, die 33 keer is afgebeeld in het Utrechts Psalter, in haar iconografie ook zo bijzonder is. Ik beantwoord in deze conclusie eerst mijn deelvragen waarmee ik vervolgens mijn hoofdvraag zo goed mogelijk probeer te beantwoorden.

De hand van God is voor het eerst afgebeeld in de Dura-Europos synagoge, waar de hand vooral in een gestrekte houding te zien is. Daarna volgden nog vele afbeeldingen, waarbij ik mij vooral gefocust heb op manuscripten. In manuscripten vóór de negende eeuw is de hand van God zowel gestrekt als zegenend als met één gestrekte vinger en iets/iemand vasthoudend te zien. Ook in het Stuttgart Psalter, die rond dezelfde tijd gemaakt is als het Utrechts Psalter, zien we deze vier houdingen terugkomen.

Door te kijken naar de psalmen en de omschrijvingen van DeWald heb ik gekeken naar de reden van visualisatie. Ik heb hiervoor onderscheid gemaakt in zes categorieën (stem, handeling, zegening, gebod, ontvangen en vraag tot zegenen/besschermen). Zeventien handen uit het Utrechts Psalter pasten in geen van deze categorie waardoor ik tot de conclusie ben gekomen dat de psalmen niet altijd aanleiding geven tot visualiseren van de hand van God. Daarnaast zit er lang niet altijd verband tussen de houding en de reden van visualiseren van de hand van God. Ik had verwacht dat als er iemand gezegd wordt in de psalm de hand van God altijd zegenend (dus met twee gestrekte vingers) afgebeeld zou zijn, maar dit is niet het geval.

Het verschil in houding en betekenis kan deels verklaard worden uit het feit dat het psalter gemaakt is door acht verschillende kunstenaars. Elke kunstenaar zal de hand net wat anders hebben afgebeeld. Echter is de verdeling zoals deze gemaakt is door Tikkanen niet overeenkomstig met de verschillende manieren van afbeelden van de hand van God. Ook de verdeling van Gaehde lijkt niet logisch te zijn. Het is dus zeker aannemelijk dat binnen een door Gaehde geformuleerde kunstenaarsgroep alsnog groot verschil zat in de manier van afbeelden van de hand van God.

Zoals vaak is onderzocht zal het Utrechts Psalter geen liturgische functie hebben gehad omdat de psalmen op numerieke in plaats van liturgische volgorde staan. Ik denk dat het psalter ook niet bedoeld was om, met hulp van de afbeeldingen, de psalmen uit het hoofd te leren. Dit omdat ik dan zou verwachten dat de tekening en de psalm op één lijn zitten. Als er in de psalm staat ‘God zegent’ en op de tekening is de hand van God gestrekt afgebeeld, lijkt het mij lastig te onthouden dat in de psalm ‘God zegent’ staat. Ik zou als tekenaar dan eerder kiezen voor het zegenende gebaar zodat de lezer gelijk weet dat er in de psalm iets met zegenen staat. Ik denk dat het psalter bedoeld was als geschenk. Dit gezien de grootte en de kostbaarheid van het boek, maar óók omdat de iconografie van de hand niet in verband staat met de betekenis ervan. Als het een geschenk is geweest, maakt de iconografie van de hand niet erg uit namelijk, zolang de lezer maar kon zien dat God op de tekeningen is afgebeeld.

Al met al lijkt de hand van God in het Utrechts Psalter in haar iconografie niet erg bijzonder te

zijn en juist te passen binnen de iconografische traditie van dit motief. De vier houdingen die voorkomen in het psalter (de gestrekte hand, de hand met één gestrekte vinger, de hand met twee gestrekte vingers en de hand die iets of iemand vasthoudt) zien we allemaal al bij eerdere manuscripten en afbeeldingen uit de beeldende kunst.

Bij het lezen van deze scriptie kan men kritische vragen stellen over de manier van werken. Zo is het wellicht subjectief om zes categorieën voor de reden van visualisatie af te bakenen. Misschien zouden er door toevoeging van een extra categorie meer handen binnen een categorie passen, waardoor er juist wel gesteld kan worden dat de psalmen altijd aanleiding tot visualisatie geven. Daarnaast was het erg lastig om bij een aantal tekeningen uit het psalm te bepalen wat de reden van visualisatie is. Folia 65v zou bijvoorbeeld zeer goed een zegening kunnen zijn maar omdat in de bijbehorende psalm niet letterlijk ‘zegenen’ staat, heb ik deze afbeelding níét onder deze categorie laten vallen.

Ook bij de gebruikte literatuur kan men kritische vragen stellen. Zo heeft naar mijn idee DeWald soms te veel zijn eigen interpretatie toegepast bij zijn beschrijvingen van de tekeningen. Bij folio 8r schrijft hij bijvoorbeeld dat de hand van God de persoon achter de schrijftafel zegent, maar in de psalmen lezen we niets terug over deze zegening.

Ondanks dat er al veel onderzoek gedaan is naar het Utrechts Psalter kan er zeker op iconografisch gebied nog heel wat uitgezocht worden. Zo kan bijvoorbeeld worden gekeken naar de andere manieren waarop God is afgebeeld in het psalter (bijvoorbeeld in de gedaante van een mens). Waarom wordt de ene keer gekozen voor de hand van God en de andere keer juist niet? In deze scriptie heb ik het Utrechts Psalter vergeleken met het Stuttgart Psalter. Wat ook interessant kan zijn is de vergelijking tussen de hand van God in het Utrechts Psalter en in de gemaakte kopieën hiervan, namelijk het Harley Psalter (ca. 1010), Eadwine Psalter (ca. 1160) en Anglo-Catalaanse Psalter (ca. 1190). Zijn de handen precies overgenomen uit het Utrechts Psalter of zitten hier verschillen tussen?

De hand van God blijft een fascinerend motief en ondanks dat de iconografie van dit motief niet erg bijzonder lijkt maar juist binnen de iconografische traditie lijkt te passen, blijft het Utrechts Psalter een bijzonder boek. Zo bijzonder dat het zeker niet voor niets op het *UNESCO Memory of the World Register for Documentary Heritage* geplaatst is.

Literatuurlijst

Boeken en artikelen

Beckwith, John, *Vroegmiddeleeuwse kunst*, Den Haag 1964.

Benson, Gertrude R. en Tselos, Dimitri T., 'New light on the origin of the Utrecht psalter', *The Art Bulletin* 13 (1931) nr. 1 (maart), pp. 12-79.

Bourgain, P., 'International Review of Manuscript Studies', *Scriptorium* 54 (2000).

Brown, Michelle P., 'An Early Outbreak of 'Influenza'? Aspects of Influence, Medieval en Modern', in: John Lowden en Alixe Bovey, *Under the influence. The concept of influence and study of illuminated manuscripts*, Turnhout 2007, pp. 1-11.

Büttner, F.O. (ed.), *The illuminated psalter. Studies in the Content, Purpose and Placement of its Image*, Turnhout 2004.

Corrigan, Kathleen, 'Early medieval psalter illustration in Byzantium and the west', in: Koert van der Horst *The Utrecht Psalter in Medieval Art. Picturing the psalms of David*, 't Goy 1996, pp. 85-103.

Davezac, Bertrand, *The Stuttgart Psalter: its pre-carolingian sources and its place in Carolingian art*, New York 1972.

Deal, Peter van, *De verbeelding van het Woord II. De Middeleeuwen (600-1500). Een iconografische studie*, Kampen 2003.

DeWald, Ernest T., *The illustrations of the Utrecht psalter*, Princeton 1932.

DeWald, Ernest T., *The Stuttgart psalter*, Princeton 1930.

Dufrenne, S., *Les illustrations du Psautier d'Utrecht. Sources et apport carolingien*, Parijs 1978.

Engelbregt J. H. A., *Het Utrechts psalterium. Een eeuw wetenschappelijke bestudering (1860-1960)*, Utrecht 1965.

Ferrua, Antonio, *Katakomben. Unbekannte Bilder des fruhen Christentums unter der Via Latina*, Stuttgart 1991.

Gough, Michael, *The origins of Christian art*, Londen 1973.

Grabar, André, *Christian iconography. A study of its origins*, Londen 1968.

Hachlili, Rachel, *Ancient Jewish art and archaeology in the diaspora*, Leiden 1998.

Hamel, Christopher de, *A history of illuminated manuscripts*, Londen 1994² (1986).

Horst, Koert. van der, Noel, William. en Wüstefeld, Wilhelmina C.M., *The Utrecht Psalter in*

medieval art: picturing the psalms of David, t Goy 1996.

Jaski, Bart, 'The oldest datings of the Utrechts Psalter. Rudimentary Palaeography in the Early Seventeenth Century', *Quaerendo* 45 (2015), p. 125-143.

Jaski, Bart, 'The ruler with the sword in the Utrecht Psalter', *nog niet uitgegeven*, 2016.

Karpp, Gerhard, 'Karolingische Federzeichnungen aus der Schule von Reims. Zum Bildinhalt eines Düsseldorfer Fragments (9. Jh.) im stil des Utrechter Psalters', *Scriptorium* 54 (2000), pp. 230-251.

Kirschbaum, Engelbert, *Lexikon der christlichen Ikonographie deel 2*, Duitsland 1994 (1968).

Kraeling, Carl H., *The synagogue*, New York 1979.

Mayr-Harting, Henry, 'Praying the psalter in Carolingian times: what was supposed to be going on in the minds of monks?', in: Santha Bhattacharji, Rowan Williams en Dominic Mattos, *Prayer and thought in monastic tradition*, Londen 2014, pp. 77-100.

McKitterick, Rosamond, 'The historical context: Carolingian wealth, faith and culture', in: Koert van der Horst, *The Utrecht Psalter in Medieval Art. Picturing the psalms of David*, 't Goy 1996, pp. 1-21.

Mütherlich, Florentine, 'Carolingian manuscript illumination in Rheims', in: Koert van der Horst, *The Utrecht Psalter in Medieval Art. Picturing the psalms of David*, 't Goy 1996, p. 104-119.

Mütherich, Florentine, *Studies in Carolingian manuscripts*, Londen 2004.

Mütherich, Florentine, *Die stellung der bilder in der fruhmittelalterlichen psalterillustration*, Stuttgart 1965.

Nederlands Bijbelgenootschap, *NBV Studiebijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling met uitleg, achtergronden en illustraties*, Heerenveen 2008.

Openshaw, Kathleen M., 'Weapons in the Daily Battle: Images of the Conquest of Evil in the Early Medieval Psalter', *The Art Bulletin* 75 (1993) nr. 1 (maart), pp. 17-38.

Parrot, André, *Nineveh and Babylon*, Frankrijk 1961.

Schiller, Gertrud, *Ikonographie der christlichen kunst* band 1 en 3, Gutersloh 1966.

Stohlman, W. F., 'The style of the Utrecht Psalter', *American Journal of Archeology* 29 (1925), pp. 89-90.

[anoniem], *Straatnieuws* (2016) nr. 3 (maart), omslag.

Sukenik, Eleazar L., *The Ancient Synagogue of Beth Alpha. An account of the excavations conducted on behalf of the Hebrew University, Jerusalem*, Londen 1932.

Tietze-Conrat, Erica, 'Het Utrechts Psalterium', *Kunst in Holland* 3 (1920) nr. 3, pp. 4-7.

Tselos, Dimitri en Goldschmidt, A. *The sources of the Utrecht Psalter miniatures*, Minneapolis Minnesota 1955.

Walther, Ingo F., Wolf, Norbert, *Codiced illustres. The world's most famous illuminated manuscripts 400 to 1600*, Italië 2001.

Weitzmann, Kurt, *Laat-antieke en vroeg-christelijke miniature*, Utrecht 1977.

Wellen, Gerard, *De verbeelding van het Woord. De oudchristelijke wereld (200-600). Een iconografische studie (deel I)*, Baarn 1999.

Websites

Sanders, Fred, 'The baptism of Christ', < <http://scriptoriumdaily.com/the-baptism-of-christ-1-the-earliest-images/>> (27 mei 2016).

<<http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/royal-book-collections-en/bibliotheca-carolina/psalter-of-charles-the-bald>> (20 mei 2016).

<<http://www.utrechtspalter.nl>> (laatst geraadpleegd op 11 juni 2016).

<<http://www.catharijneconvent.nl>> (laatst geraadpleegd op 27 mei 2016).

< <https://ica.princeton.edu/>> (laatst geraadpleegd op 11 juni 2016).

Overig

Statenvertaling van de Bijbel (Jongbloed – Heerenveen)

Afbeeldingenlijst

Afb. voorpagina. Utrechts Psalter, 816-835, Hautvillers, Universiteitsbibliotheek Utrecht, fol. 13v, <<http://www.utrechtspsalter.nl>>.

Afb. 1. *Voorkant Straatnieuws*, maart 2016, strip getekend door Rob van Barneveld, 2016, <<http://www.roodgras.nl>>.

Afb. 2. *Detail van obelisk van Tiglathpileser I*, 12de eeuw voor Christus, Nineveh. Foto: André Parrot, *Nineveh and Babylon*, Frankrijk 1961, p. 35.

Afb. 3. *Interieur synagoge in Dura-Europos*, derde eeuw, Syrië. Foto: <<http://blogs.timesofisrael.com>>.

Afb. 4. *Westelijke muur van de Dura-Europos*, op de roodomrande schilderingen is de hand van God afgebeeld, derde eeuw, Syrië. Foto: <<https://chayacassano.commons.gc.cuny.edu/iconography/>>.

Afb. 5. Detail muurschildering Dura-Europos, *Offer van Isaak*, derde eeuw, Syrië, Foto: <<http://www.richardmabee.com>>.

Afb. 6. Detail muurschildering Dura-Europos, *Mozes en het brandende braambos*, derde eeuw, Syrië, Foto: <http://www.reed.edu/humanities/Hum110/dura_images04/Images/034228.jpg>.

Afb. 7. Detail muurschildering Dura-Europos, *Mozes steekt de zee over*, derde eeuw, Syrië, Foto: <https://www.flickr.com/photos/24364447@N05/16425564146>.

Afb. 8. Detail muurschildering Dura-Europos, *Elia ontvangt de zoon van de weduwe van Zarfath*, derde eeuw, Syrië, Foto: <<https://chayacassano.commons.gc.cuny.edu/iconography/jewish-identity-and-the-paintings/>>.

Afb. 9. Detail muurschildering Dura-Europos, *Ezechiël cyclus*, derde eeuw, Syrië, Foto: <<http://www.talivirtualmidrash.org.il>>.

Afb. 10. Detail muurschildering Dura-Europos, *Ezechiël cyclus*, derde eeuw, Syrië, Foto: <<http://www.talivirtualmidrash.org.il>>.

Afb. 11. Hand van God uit schilderingen Dura-Europos, Foto: Rachel Hachlili, *Ancient Jewish art and archaeology in the diaspora*, Leiden 1998, p. 144.

Afb. 12. Detail Beth Alpha synagoge, *Offer van Isaak*, zesde eeuw, Israël, Foto: <https://en.wikipedia.org/wiki/Beth_Alpha>.

Afb. 13. Detail Via Latina, *Opwekking van Lazarus* en *Mozes ontvangt de wetten*, vierde eeuw, Rome, Foto: Antonio Ferrua, *Katakomben. Unbekannte Bilder des fruhen Christentums unter der Via Latina*, Stuttgart 1991, p. 144.

Afb. 14. Detail Via Latina, *Mozes ontvangt de wetten*, vierde eeuw, Rome, Foto: Antonio Ferrua, *Katakomben. Unbekannte Bilder des fruhen Christentums unter der Via Latina*, Stuttgart 1991, p. 144.

Afb. 15. Weense Genesis, *Adam en Eva uit het paradijs*, zesde eeuw, Syrië, Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. theol. gr. 31, folio 1r, Foto:

<<https://ica.princeton.edu/millet/display.php?country=Austria&site=&view=country&page=7&image=8629>>.

Afb. 16. Weense Genesis, *Noach en zijn drie zonen*, zesde eeuw, Syrië, Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. theol. gr. 31, folio 3r, Foto:

<<https://ica.princeton.edu/millet/display.php?country=Austria&site=&view=country&page&image=8656>>.

Afb. 17. Rabbula Evangeliarium, *Hemelvaart van Christus*, 586, Syrië, Florence, Biblioteca Mediceo Laurenziana, cod. Plut. I, 56, folio 13v, Foto: <<https://www.artsy.net/artwork/the-ascension-page-from-the-rabbula-gospels>>.

Afb. 18. Rabbula Evangeliarium, *Doop van Christus*, 586, Syrië, Florence, Biblioteca Mediceo Laurenziana, cod. Plut. I, 56, folio 4v, Foto: <<https://www.artsy.net/artwork/the-ascension-page-from-the-rabbula-gospels>>.

Afb. 19. Evangeliarium van St. Augustinus, *Scenes uit het leven van Christus*, zesde eeuw, Italië, Cambridge, Corpus Christi College, Lib. MS. 286, folio 125r, Foto: Weitzmann, *Laat-antieke en vroeg-christelijke miniaturen*, Utrecht 1977, p. 112.

Afb. 20. Evangeliarium van St. Augustinus, *Christus op de Olijfberg*, Italië, Cambridge, Corpus Christi College, Lib. MS. 286, folio 125r, Foto: Weitzmann, *Laat-antieke en vroeg-christelijke miniaturen*, Utrecht 1977, p. 112.

Afb. 21. Ashburnham Pentateuch, *scenes leven Abel en Kain*, zevende eeuw, Noord-Afrika/Spanje, Paris, Bibliothèque Nationale de France, MS nouv. acq. lat. 2334, folio 6r, Foto: <<http://patrimonio-ediciones.com/en/facsimil/ashburnham-pentateuch>>.

Afb. 22. Detail Ashburnham Pentateuch, *scenes leven Abel en Kain*, zevende eeuw, Noord-Afrika/Spanje, Paris, Bibliothèque Nationale de France, MS nouv. acq. lat. 2334, folio 6r, Foto: <<http://patrimonio-ediciones.com/en/facsimil/ashburnham-pentateuch>>.

Afb. 23. Detail Ashburnham Pentateuch, *scenes leven Abel en Kain*, zevende eeuw, Noord-Afrika/Spanje, Paris, Bibliothèque Nationale de France, MS nouv. acq. lat. 2334, folio 6r, Foto: <<http://patrimonio-ediciones.com/en/facsimil/ashburnham-pentateuch>>.

Afb. 24. Psalter van Karel de Stoute, *Zegening van Karel de Stoute*, 869-870, Aken, Parijs, Bibliothèque Nationale de France, cod. Lat. 1152, folio 3v. Foto: <<http://www.wopc.co.uk/cards/courts>>.

Afb. 25. Detail Psalter Karel de Stoute, *Zegening Karel de Stoute*, 869-870, Aken, Parijs, Bibliothèque Nationale de France, cod. Lat. 1152, folio 3v. Foto: <<http://www.wopc.co.uk/cards/courts>>.

Afb. 26. Stuttgart Psalter, *Zalving van David*, 820-830, Saint-Germain-des-Prés, Stuttgart Württembergische Landesbibliothek, Cod. bibl. fol. 23, folio 104r, Foto: <http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=1343&tx_dlf%5Bpage%5D=1>.

Afb. 27. Tekening uit *Dusseldorfer Fragmenten*, achtste eeuw, Dusseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek Dusseldorf, MS. B 113, folio 5v. Foto: Gerhard Karpp, 'Karolingische Federzeichnungen aus der Schule von Reims. Zum Bildinhalt eines Dusseldorfer Fragments (9. Jh.) im stil des Utrechter Psalters', *Scriptorium* 54 (2000), p. 230.

Afb. 28. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, MS 32, folio 13v, Foto: <<http://www.utrechtspalter.nl>>.

Afb. 29. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, MS 32, folio 16v, Foto: <<http://www.utrechtspalter.nl>>.

Afb. 30. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, MS 32, folio 50v, Foto: <<http://www.utrechtspalter.nl>>.

Afb. 31. Utrechts Psalter, *Hand van God*, 816-835, Hautvillers, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, MS 32, folio 49r, Foto: <<http://www.utrechtspalter.nl>>.

Afb. 32. Stuttgart Psalter, 820-830, Saint-Germain-des-Prés, Stuttgart Wurttembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol.23, folio 85v, Foto: <http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=1343&tx_dlf%5Bpage%5D=1>.

Afb. 33. Utrechts Psalter, 816-835, Hautvillers, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, MS 32, folio 41v, Foto: <<http://www.utrechtspalter.nl>>.

Afb. 34. Stuttgart Psalter, 820-830, Saint-Germain-des-Prés, Stuttgart Wurttembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol.23, folio 90r, Foto: <http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=1343&tx_dlf%5Bpage%5D=1>.

Afb. 35. Utrechts Psalter, 816-835, Hautvillers, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, MS 32, folio 45r, Foto: <<http://www.utrechtspalter.nl>>.